

פרק מא. חירות האמונה

רי. חופש דת ומצפון

הפילוסוף האנגלי, ג'ון סטיוארט מיל כותב: "... שהמטרה היחידה אשר למענה אפשר להפעיל כוח בצדק כלפי כל חבר בקהילה מתורבתת בניגוד לרצונו היא כדי למנוע נזק מאחרים".¹

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות המחשבה,² המצפון³ והדת. חירות זו כוללת את הזכות להמיר את דתו או את אמונתו ולתת בטוי לדתו או לאמונתו לבדו או בציבור, ברשות היחיד או ברשות הרבים, דרך הוראה, נוהג פולחן ושמירת מצוות".⁴

האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "החופש ליתן בטוי לדתו או לאמונתו של אדם יכול שיהיה כפוף רק לאותן הגבלות כפי שנקבעו בחוק והנחוצות לשם שמירתם של הבטחון, הסדר, הבריאות או המוסר הציבוריים או זכויותיו וחירויותיו של הזולת".⁵

חופש דת ומצפון באים לידי ביטוי בדרכים הבאות

- חופש לקיים התכנסויות והתאגדויות מכל סוג שהוא,⁶ ובכללן אלו המיועדות להפצת אידיאולוגיות, אמונות ודתות⁷
- חופש לקיים חובה מצפונית או דתית מכל סוג שהיא
- מנויים דתיים והקמת מוסדות דת נעשים ללא התערבות השלטון⁸
- הקמת מסגרות חינוכית וקביעת תכנית הלימודים בתחומי הדת וההשקפה נעשות ללא התערבות השלטון⁹
- קבלת משרה ציבורית אינה מותנית בדרישה העומדת בניגוד לאמונתו הדתית או למצפון של המועמד¹⁰

¹ על החירות, מבוא עמ' 53. מיל קובע שמותר להשתמש בכך כדי למנוע ילדים מלפגוע בעצמם. וראה סעיף קנט הערה 54.

² ראה סעיף קנח.

³ ראה ההה"מ 867: "ניתן לדבר במסגרת דגן על ראשית התהוותן של שתי תת זכויות: א. חופש התנגדות מטעמי מצפון לשירות אזרחי... ב. חופש התנגדות מטעמי מצפון להתנהגות מסוימת אשר לרוב קשורה בטקס או פרוצדורה המושתתים על יסודות דתיים". וראה סעיפים קצח ר. וראה הערות 10 11.

⁴ הכרזה סעיף יח. חירות האמונה היא אחת מארבע החירויות הנזכרות בנאומו של רוזוולט, והיא נזכרת בין החירויות הבסיסיות הנזכרות בהקדמה להכרזה, ראה סעיף קנט הערה 47.

⁵ כתבי אמנה 18 1040 3.

⁶ ראה Religion and the American Constitutional experiment עמ' 44 – 48. וראה סעיפים רכח רכט.

⁷ ראה ההה"מ 868, שלחופש דת ארבעת חופשים: א. חופש הפולחן הדתי. ב. חופש בחירת דת הנדון לפנינו. ג. חופש חינוך דתי למאמינים. ד. חופש הטפה לדת בקרב לא מאמינים – היינו חופש לפעולה מיסיונרית.

⁸ ראה את הסעיף הראשון של המגנה כרטה (Magna Carta), חירות ומשטר מסמך 1: "ראשית כל מעידים אננו... שהכנסיה האנגלית תהא בת חורין ותינה מזכויותיה במלואן ולא תפגענה חירותיה". וראה The Constitutional History of England עמ' 298, שהיו זמנים באנגליה, שלבית הנבחרים היתה סמכות להכפיף את הכנסיה למלך ואפילו לשנות את דת המדינה.

⁹ ראה Religion and the American Constitutional Experiment עמ' 43.

ארצות הברית היא המדינה הראשונה שנתנה בטוי חוקתי לחופש הדת אולם היא אינה מזכירה בחוקה את חופש המצפון.¹¹

מדינות אחדות קובעות בחוקותיהן גם את חופש מצפון.¹² חוקת פארגוואי אוסרת על הרשויות לבדוק מהי דתם או השקפתם של האזרחים.¹³ על פי חוקת הודו אסור למדינה לגבות מסים לצרכים דתיים.¹⁴

מדינות אחדות אימצו בחוקותיהן את המגבלות הנזכרות באמנה.¹⁵ חוקת יון אוסרת הטפה להמרת דת.¹⁶

ההשקפה המדינית הליברלית מעלה כמה נימוקים להכרה בחופש דת ומצפון חלק מן הנימוקים הם בניגוד מפורש להשקפת התורה

- על פי ההשקפה המדינית הליברלית אין דת אחת או השקפה אחת שהן אמת ואין בלתה.¹⁷ עשרת הדברות פותחות במלים: "אנכי ה' אלקיך... לא יהיה לך אלהים אחרים על פני".¹⁸
- ההשקפה המדינית הליברלית יוצאת מתוך הנחה, שלאדם שזכה לפתח את אישיותו ואת הכישורים האינטלקטואליים שלו יש את יכולת השיפוט הטובה ביותר לקבוע מה טובתו, מה האינטרסים שלו וכיצד לקדם אותם.¹⁹

¹⁰ ראה Religion and the American Constitutional Experiment עמ' 39 – 40. היו זמנים ומקומות שבהם שבועות של ממונים ונושאי תפקידים נוסחו באופן שמיעוטים דתיים לא יסכימו להשבע וממילא לא התאפשר להם להשתתף בהנהגת המדינה. על השבועות באנגליה בין השנים 1562 – 1888 ראה The Constitutional History of England עמ' 364 – 367.

¹¹ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת הראשונה לחוקה: "הקונגרס לא יחוקק חוק הנוגע למיסודה של דת, או האוסר קיומה החופשי של עבודה דתית". וראה בחוקה עצמה סעיף ו ג: "שום מבחן דתי לא ידרש לעולם ככישור לשום משרה או הפקד ציבורי בממשלת ארצות הברית". זה אחד החידושים הגדולים של החוקה האמריקאית בהשוואה למה שהיה מקובל באירופה באותם הימים.

¹² ראה ICL חוקת שוויצריה 15 (1); חוקת פינלנד 9 (1).

¹³ ראה ICL חוקת פארגוואי 24 (4).

¹⁴ ראה ICL חוקת הודו 27.

¹⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 24 (4) שניתן להגביל את חופש הדת רק באמצעות חוק וגם זאת רק באמצעים המקובלים בחברה דמוקרטית, ואשר נועדו להגן על הסדר הציבורי, על הבריאות, על המוסר ועל חופשים של אחרים. וראה שם חוקת סינגפור 15, שאין בחופש הדת כדי להתיר כל פעולה המנוגדת לחוק, המנוגדת לסדר הציבורי, לבריאות הציבור או למוסר.

¹⁶ ראה ICL חוקת יון 13 (2) שהטפה להמרת דת אסורה. חוק העונשין בישראל 1977 תשל"ז סעיף 174, תיקון משנת תשל"ח, אוסר מתן או קבלת הטבות כפתוי להמרת דת אך אינו אוסר פתוי להמרת דת ללא הטבות.

¹⁷ ראה Constitutional Law 16.6 בעקבות ספרו של ג. ס. מיל (John Stuart Mill) על החירות (On Liberty). הנחה זו אינה מוסכמת לכל הדעות. ראה Liberal Purposes פרק 12, שעשויות להיות שתי דרישות שונות לסובלנות. הדרישה האחת מבוססת על השקפת עולם פילוסופית ליברלית שלפיה אין דת או דעה נכונה וכי יש לחנך כל אזרח לבחון כל רעיון לגופו ויחד עם זאת להכיר במגבלות הידיעה האנושית. הדרישה השנייה מבוססת על השקפה ליברלית פוליטית, שהיא חשיבה פוליטית המדגישה את הערך של חירות הפרט ואת תפקידה של המדינה בהגנה על זכויות אזרחיה, ראה EB (2008), Liberalism, Introduction. שאיפת הליברליזם הפוליטי היא למצוא הסדרים מעשיים המאפשרים את הנהגת המדינה מבלי להכריע בחילוקי ההשקפות שבין האזרחים. וראה סעיף קסא.

¹⁸ שמות כ א. וראה מורה נבוכים ב מ.

על פי התורה, רק יחידי סגולה זוכים להגיע ליכולת שיפוט ברמה כזו,²⁰ וגם הם אינם חסינים מטעויות. פוסק הרמב"ם: "... כל מחשבה שהוא גורם לו לאדם לעקור עיקר מעיקרי התורה מוזהרין אנו שלא להעלותה על לבנו... מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריו ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות לבו נמצא מחריב את העולם לפי קוצר דעתו".²¹

כותב ספר העיקרים: "... לפי שההמון ועמי הארץ נפתים לדבר שאינו עד שיבואו להעיד עליו ולומר שהוא כן, וכבר הזהיר שלמה על זה ואומר שאין ראוי להמשך אחרי הסכמת ההמון שהרי אנו רואים אותם מסכימים בכמה דברים בחילוף האמת".²² כותב הראי"ה קוק: "המחשבה על דבר חופש הדיעות אי אפשר לה להיות נקלטת בתור מחשבה מוסרית, כי אם בעת שהאדם הוא עסוק בהגיון הדיעות וביורוס, שאז החופש דרוש לו. אבל בכל הזמנים שהאדם חי חיים של רגש, וקל וחומר חיים של דמיון, או שאר החשות חומריות, הוא מוכרח להיות אסור באיזה חוג של דיעות קדומות... וממילא מובן שכל חופש של דיעות בחיים ההמוניים התדיריים הוא ענין שאין לו כל מובן, ואין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה".²³

• לדעת הוגי דעות ליברלים ניתן לקיים חברה אנושית מוסרית ובעלת ערכים ללא כל אמונה דתית.²⁴

על פי התורה, אמונה בה' ושמירת מצוות הן הבסיס היחיד להבטחת השרדותה של חברה מתוקנת לאורך זמן.²⁵ שנינו: "אם אין תורה אין דרך ארץ", ומבאר המאירי: "ידוע הוא שדרך ארץ הוא מונח על מדות האדם ומוסר הצריך לו בענין ההנהגה המדינית... ואמר תחילה שלולא מצוות התורה והמשכות האדם על זה לא היה לו שלימות בדרך ארץ הבא לו מצד עצמו והנהגת טבעו...".²⁶ כותב הרב לפידות: "... הדת עוזרת להנימוס כי לא תוכל הממשלה לכופ רק על מעשי הגלוי אבל טהרת הלב ותקוני המדות לא תקום מבלעדי אזהרת הדת...".²⁷ כותב הראי"ה קוק בשמונה קבצים: "כל מקום שאין הקריאה בשם ה'

¹⁹ ראה Democracy and its Critics עמ' 100. וראה Political Liberalism עמ' 30, שיש להכיר בשלש הנחות יסוד בנוגע לאזרחים: א. יש להם הכישורים לחפש ולהגדיר לעצמם מה טוב, ובכלל זה החופש לשנות את דעתם. ב. יש להם זכות להביע דעות, משאלות וכו'. ג. הם יכולים לקבל על עצמם אחריות להגשים בעצמם את מטרותיהם. וראה סעיף קיח, בדיון על זכות הבחירה של עם הארץ. על הטענה הראשונה ראה סעיף ו הערה 10. וראה סעיף רכא.

²⁰ רמב"ם עבודה זרה ב.ג. וראה רמב"ם עבודה זרה א.ג; רד"ק מלכים א יב ל.

²¹ עיקרים ג.כג. וראה הנבחר באמונות ובדעות הקדמה ז; שו"ת יכין ובוועז א קלד. וראה סעיף קיח.

²² שמונה קבצים ב.לט. וראה שמונה קבצים א תקט: "חופש המחשבה בצורתו הרגילה, הוא יותר שיעבוד המחשבה מחופשתה". וראה שם ו קצא: "חופש הדעות הרגיל להיות פפולרי בזמנינו, עיקר יסודו, בצדדיו השליליים, הוא מצד חסרון העמקה נשמתית...". וראה כתבי הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל פנקס י"ג ככד. וראה הרבנות והמדינה עמ' 279: "אנחנו סוברים שניתן לאדם להכיר את האמת, ורק גורמים חיצוניים הם שמפריעים, ועל כן יש ליצור תנאים כאלה בהם ההכרה תבוא לאחר המעשים".

²³ על ויכוח בענין זה בארצות הברית בין פטריק הנרי (Patrick Henry) ובין גיימס מדיסון (J. Madison) ראה Political Liberalism מבוא עמ' 54 הערה 28.

²⁴ ראה סעיפים א קסב קסד קע.

²⁵ בית הבחירה אבות ג יז.

²⁶ זכרון יעקב, פתיחה א.

באמת ובצדקה נשמעת, אין שם חיים פנימיים, חיי אדם באמת... כל התיקונים היותר טובים שאפשר לתקן בחיי החברה, אפילו על פי התכונה היותר מלאה שיוון ויושר, לא יוכלו להביא את האדם להצלחתו".²⁸ באחד ממאמריו כותב הראי"ה קוק: "... סבלנות תוכל לכל היותר להשקיט מעט מריבה מעשית ורותחת, אבל לא תוכל לקשר את הלבבות ולאגד את החיים".²⁹

כותב הרב אליעזר אשכנזי: "... כי אין יסוד משפט הארץ בנוי רק על העדים או על השבועה ועל הדיין שלא יקבל שוחד. והנה העדים לא ימנעו מלהעיד שקר וכן הנשבע לא ימנע מלהשבע לשקר רק מפני יראת אלקים וכן הדיין מלקבל שוחד...".³⁰

- ההשקפה המדינית הליברלית מעמידה במרכז את זכויות הפרט.³¹
התורה רואה לנגד עיניה יעודים נוספים.³²

לפיכך התורה אינה מתירה חופש דת ומצפון בכל מה שסותר את עיקרי האמונה. פוסק הרמב"ם: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים המינים והאפיקורסין והכופרים בתורה...".³³ כותב הנצי"ב: "כל אומה בפני עצמה אין קיום לאגודתה אם לא שיש לה כח הנהגה לעמוד... נגד הריסות הדעות שבקרבה שמחריב כל ברכה וכל אומץ".³⁴ כותב הרב וויינברג: "אין למנהיגי ישראל, שאחריות קיום האומה וקיום המדינה חיה בלבם, לשים לב לפטופטי הצעקנים על חופש הדעות של היחיד ועל ביטול המועט הקנאי לדתו לרוב המתפרק מעול הדת... כל בן תרבות יודע, שעליו להכנע לחוקי המוסר וחוקי ההגנה של החברה, ואין למדינה הרשות לתת חופש לאנשים חשוכי אחריות להרוס את יסודות הקיום של האומה ובסיסה התרבותי".³⁵
כותב הראי"ה קוק: "מה שהוא למעלה מן הדעת, אין חופש הדיעות נופל עליו".³⁶

שאר הנימוקים להכרה בחופש דת ומצפון תואמים את השקפת התורה

- על פי ההשקפה הליברלית מעורבות השלטון בנושאי דת מעצימה את השתררותו, מאחר והשלטון עלול להשתמש בנימוקים דתיים גם שלא לשם שמים.³⁷

²⁸ שמונה קבצים ח קצח. וראה שם א תרסח; שם ו רמא; עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

²⁹ מאמרי הראיה ב עמ' 286. וראה עין איה ברכות ב ביכורים לא; עין איה שבת א פרק שני ג; אגרות הראיה א אגרת פט. וראה סעיף קסב הערה 21; סעיף קסד הערה 14 - 16; סעיף קע הערות 24 25.

³⁰ מעשי השם פרק לא.

³¹ ראה סעיף קנו. וראה סעיף קסא הערה 39.

³² ראה סעיפים כז - לא.

³³ רמב"ם תשובה ג ו. וראה שו"ת ושב ורפא ב מ, הדן בשאלה האם יהודי חרדי שמצהיר ברבים שאינו מאמין בביאת המשיח נדון כאפיקורס. על אכיפת קיום מצוות ראה סעיפים רלט - רמה.

³⁴ העמק דבר שמות יג ב. וראה אגרות הראיה א כ: "אם היה שום עם בעולם, שעיקר הוייתו בתור עם וקיומו יהי תלוי באיזו דעה, אז היתה רשות גמורה וגם חובה שביחש לזאת הדעה לא ימצא בקרבו חופש הדעות, כי אין זה חופש כי אם עצלות מהגן על עצמה".

³⁵ לפרקים עמ' רצט. וראה משך חכמה דברים כב כב: "וזו חלק גדול מכחות התאווה להיות מצויין וממציא דרך חדש ולהבדל מן הכלל - השם ישמרנו!!"

³⁶ שמונה קבצים ב מא.

³⁷ ראה The Constitution of Liberty עמ' 146. וראה סעיפים פג קנ.

כותב הרב גדליה נדל: "הרבה פעמים מוצאים ששליט עריץ משתמש בפולחן דתי לצרכי שלטון".³⁸ אכן, התורה פועלת באמצעים רבים ומגוונים לצמצם את אפשרויות הפרנסים להשתרר על הציבור.³⁹

- מריבות ומחלוקות ומלחמות קשות בכל הקשור לאמונות הדתיות גרמו להרס רב ולשפיכות דמים מרובה בכל ההיסטוריה האנושית.⁴⁰ כותב המהר"ל: "... שהדת עושה חילוק בין האומות, עד שבשביל זה יתחדש קנאה ושנאה לאותה אומה בכללה מצד חילוק הדת".⁴¹ כותב המלבי"ם: "בזמן הזה העמים הם במלחמה תמידית גוי בגוי ממלכה בממלכה, וזה משתי סבות, א] בסבת האמונה, שכל בעל אמונה מיוחדת ילחם וירצה להכריח בעל אמונה אחרת אל אמונתו...".⁴²
- גשוגן של המדינות המפותחות בעולם המודרני נובע במדה רבה מחופש הדת המוחלט הניתן בהן.⁴³
- לטווח ארוך לא ניתן לאכוף דת, אמונה או השקפה.⁴⁴

לפיכך התורה מתירה ומעודדת חופש דת ומצפון בכל מה שאינו נוגע לעיקרי האמונה ולשמירת מצוות.⁴⁵ כותב הראי"ה קוק: "אור אלקים איננו מתגלה כי אם בחופש המחשבה".⁴⁶

בזמן מתן תורה ויתר עם ישראל על חופש הדת והמצפון בכל הנוגע לעיקרי האמונה. כותב הכלי חמדה: "במשמעות דנעשה ונשמע דנשמע הוא לשון הבנה שקבלו על עצמם ישראל במתן תורה שלא ירצו להבין יותר רק ממה ישפיע להם השי"ת על ידי המעשה דע"י המצוות והתורה"ק על ידי זה נוכל לבוא להתבונן בגדולת השי"ת".⁴⁷ כותב השפת אמת: "וכבר נודע כי מחלוקת קרח שרצה שכל אחד כפי מדריגתו וכחו בעבודת השי"ת יזכה לו לעצמו, ולא כן הי' רצונו ית' רק להיות כלל ישראל... ועבודת כל אחד יהי' בטל להכלל".⁴⁸

³⁸ בתורתו של רבי גדליה עמי קלד.

³⁹ ראה סעיף ק.

⁴⁰ ראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 165 שלאור העובדה שבין מייסדי ארצות הברית היו בני דתות שונות, ולאור העובדה שלמדינות שונות בארצות הברית היה אופי דתי שונה הגיעו מנסחי החוקה למסקנה שלא ניתן לבחור דת אחת כדת המדינה.

⁴¹ באר הגולה באר השביעי.

⁴² מלבי"ם תהלים מז ב. וראה מלבי"ם במדבר כב ג: "ואין שנה כשנאת הדת". וראה סעיף פו הערה 11.

⁴³ ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 109, ש'חברה הגדולה' (The Great Society) צמחה בעקבות הגילוי שבני האדם יכולים לחיות ביחד בשלום ולהביא תועלת זה לזה גם מבלי שתהיה ביניהם הסכמה לגבי המטרות המסוימות אשר כל אחד ואחד מהם בנפרד שואף להשיג". וראה סעיף ק הערה 17.

⁴⁴ נימוק זה מובא בשם הפילוסוף האנגלי לוק (John Locke), וראה: Liberal Rights פרק רביעי. על השקפת התורה ראה סעיף פו.

⁴⁵ ראה סעיפים א רטו ריט.

⁴⁶ קבצים מכתב יד קדשו ב פנקס ה 18. וראה קבצים מכתב יד קדשו ב פנקס הדפים ד 50.

⁴⁷ כלי חמדה סוף פרשת בשלח. בשו"ת משנה הלכות ט שי מובא רעיון זה בשם האדמו"ר מגור. וראה מוסר אביך ומדות הראי"ה, מדות הראי"ה צניעות: "מי שמכיר התכלית יבין את יקר ערך ההגבלה ויקבל אותה באהבה".

⁴⁸ שפת אמת ריש פרשת קרח.

"זאת התורה לא תבטל"⁴⁹ אך פוסקים בני דורנו מורים שכל עוד יד ישראל אינה תקיפה עדיף שמדינה תאפשר חופש דת ומצפון.⁵⁰ פוסק האגרות משה: "מדינתנו בארה"ב דאמריקא... אשר כל ישראל שומרי תורה מתפללים להשי"ת ביותר על שלומה משאר מדינות בזה שהעמידו החוק שכל אחד ואחד חפשי בדיעותיו בעיני אמונה"⁵¹. כותב המשנה הלכות שגר בארצות הברית: "... ואין המדינה מתערבת בשום דבר מה שהוא ענין של דת וזה הנס הכי גדול והברכה לעם ישראל..."⁵². כותב הרב משה שטרנבוך: "באונגריין היו קהילות בהנהגת חפשיים 'נעלאגין' ומכח השלטון היה להם שליטה על עניני הקהילה, לכן גזרו להחרימם ולהקים קהלות נפרדות, אבל בליטא ופולין אף שהיו הרבה מחללי שבת ופושעים, אבל לא היה להם שלטון בקהלה על עניני החרדים, לכן לא גזרו עליהם כיון שלא היה צורך לכך..."⁵³.

הצעת החוקה קובעת: "כל אדם יהיה בן חורין לעבוד את האלקים בכל צורה שנראית לו תוך שמירה על סדר, נמוסין וצניעות"⁵⁴, ומעיר הרב עוזיאל: "לעבוד את האלקים בכל דת משלש הדתות הנראית לו, ולא בצורה הנראית לו כגון צלב הקרס וכד"⁵⁵. הרב אונטרמן מעיר על אותו סעיף: "להוציא מן הכלל הזה פולחן שהוא עבודת אלילים כפי המקובל בעולם"⁵⁶.

הצעת החוקה קובעת: "מוסדות חינוך ימשיכו לפעול תוך תחומי זכויותיהם הקיימות"⁵⁷, והרב עוזיאל הציע להוסיף: "פרט לבתי ספר מיסיונרים או אטיאיסטיים"⁵⁸.

"המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה החדשה... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם"⁵⁹.

כותב המשך חכמה: "... כי כשתשמרו התורה בכלל, תסוכך ההשגחה עליהם, שלא יהיה עליהם שנאת הדת... וזה גם כן אמר יחזקאל... 'ונקדשתי במ לעיני הגויים, וישבו על אדמתם... וישבו עליה לבטח' - זהו שלא יפחדו מפני שנאת הדת"⁶⁰.

⁴⁹ ראה סעיף עג הערה 3.

⁵⁰ ראה סעיף פו.

⁵¹ שו"ת אגרות משה או"ח ה יג.

⁵² שו"ת משנה הלכות יד קיט: "אחת מהדברים שהביאו את שארית הפליטה לארה"ב היתה לידיעתנו שאמרו לנו שבמדינת אמריקא שורר חק של פירוד המדיניות מן הדת (סעפערעישאן אף סטעיט ענד רעליגיאן [separation of state and religion]) וזה אשר הכריע אותי ועוד אחרים מאחינו בני ישראל לבא לארה"ב". וראה שם סימן קיז. משמע מדברי הרמב"ם חנוכה ג א, שמרד החשמונאים פרץ לא בשל ההתיינות ולא בשל ההשתלטות היוניים על בית המקדש אלא רק משום שמלכי יון גזרו שמד על ישראל.

⁵³ שו"ת תשובות והנהגות א תשמ.

⁵⁴ תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה 5 – 16 סעיף 15 (1).

⁵⁵ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 32. וראה מש"כ הרב מאיר ברלין (בר-אילן) שם עמ' 41.

⁵⁶ תחוקה לישראל על פי התורה עמ' 41.

⁵⁷ הצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 6 – 16 סעיף 25 (3).

⁵⁸ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 43.

⁵⁹ רמב"ם מלכים יא א.

⁶⁰ משך חכמה ויקרא כה יח – יט.

ריא. החופש להורות ולדון

התורה מצוה את מורי ההוראה ואת הדיינים לפסוק לפי הבנתם לכל פונה.¹ כותב הסמ"ק: " ו'להורות את בני ישראל מצוה לאדם להשיב לשואל דבר הוראה...".² פוסקים אחרים לומדים את המצוה להורות ממצות תלמוד תורה,³ ממצות תוכחה,⁴ מהמצוה להפריש מאיסור,⁵ ממצות גמילות חסדים⁶ ומהמצוה למנוע מהזולת נזק והפסד.⁷ פוסק הדבר יהושע: "נראה דגם מונע עצמו מהוראה להתר הוא נותן מכשולות...".⁸

גם מורה הוראה או דיין שאינם סמוכים איש מפי איש עד משה רבינו מצווים להורות ולדון.⁹ כאשר נמצאים בקהילה כמה מורי הוראה ודיינים, מצווה כל אחד מהם לפסוק לפונים אליו. פוסק מהר"י ברונא: "אין דין השגת גבול נגד ת"ח".¹⁰ פוסק האגרות משה: "כשבא אחד לשאול דבר הלכה למעשה אצל אחד שהגיע להוראה, מחוייב להשיבו ואסור לשלחו לחכם אחר... כדמוכרח זה מהא דדוד המלך שהשיב לנשים שבאו לפניו לשאול בשפיר ובשליא... דהוא מכיוון שבאה האשה לשאול ממנו, לא היה רשאי לשלחה ממנו לחכם אחר".¹¹

מורה הוראה מקהילה אחת מצווה לפסוק גם לבני קהילות אחרות.¹² מורה הוראה ודיין מצווים לפסוק ולדון גם כאשר אין להם מנוי ציבורי. פוסק הרב אהרנברג: "שהמורה... אין צריך להיות מקובל על העם בתור מנהיג שהכל סרים למשמעתו".¹³

מורה הוראה אינו רשאי לפסוק בניגוד למנהגי הקהילה. פוסק מהר"ח פאלאג'י: "והנה עינינו הוראות כי בנושא אחד זה מתיר וזה אוסר זה מקיל וזה מחמיר זה מטמא וזה מטהר ולא ניתן

¹ ראה סעיפים מח שמ.

² ספר עמודי גולה קיא. וראה צביון העמודים שם ס"ק א: "... ואין זו דעת הרמב"ם ז"ל ורוב שאר מוני המצוות... והן אמת כי אין אדם רשאי להמנע מלהורות... יתכן דזה נכנס בכלל מצות ת"ת ללמד לאחרים".

³ ראה רש"י ברכות כט א ד"ה מנא ה"מ. מדברי התוס' בבלי קידושין ל א ד"ה אל מוכח שהמצוה להורות נלמדת מהפסוק: 'ושנתם'.

⁴ ראה סעיף קעד.

⁵ ראה סעיף קעז.

⁶ ראה מהר"ל הלכות פסח, שלשים יום קודם לפסח שואלים בהלכות פסח.

⁷ ראה רמב"ם תלמוד תורה ה ד. וראה רמב"ם סנהדרין כ ז. וראה סעיף קז.

⁸ שו"ת דבר יהושע א יט ה.

⁹ ראה נמוק"י פרק אחד דיני ממונות, דף יא א מדפי הר"י: "אבל לענין הוראה אפילו אינו סמוך... חייב הוא להורות מן התורה... כדאמרין יעצומים כל הרוגיה...".

¹⁰ שו"ת מהר"י מברונא רנד. יש לדון אם יש מצוה להורות כאשר בעיר פועל מורה הוראה גדול ממנו. וראה שו"ת תשב"ץ א קסא: "... ועוד דסוגיא דהתם מוכחא דאע"ג דליכא מצוה גמורה בדאיכא דעדיף מיניה מ"מ קצת מצוה יש וכיון שמצוה לדון קשה הדבר לעכב לאחרים מלעשות מצוה". וראה יפה ללב ד חו"מ י: "אב שצוה לבנו הראוי להוראה שלא יהיה מורה לא ישמע לו... והיינו כשאין שם ראוי כמוהו אבל כשיש שם ראוי להוראה, אפשר למצוה שתתקיים על ידי אחרים ישמע אל אביו".

¹¹ שו"ת אגרות משה או"ח ה כ. וראה ש"ך שו"ע חו"מ כה ס"ק ו שמורה הוראה אינו חייב להורות כשלא שואלים אותו. וראה הערה 13.

¹² ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב.

¹³ שו"ת דבר יהושע ג חו"מ א. עם זאת, יש משמעות להחלטה של הציבור לקבל על עצמו את פסקיו של מורה הוראה, ראה לחם משנה רמב"ם סנהדרין ד ח; אורים ותומים, אורים סימן ח ס"ק ו. וראה סעיף שמב.

רשות למורה לפסוק הלכ' כאשר ייטב בעיניו כי אנחנו מחוייבין ללכת בדרכי הכללים המקובלים בכל קהילה וקהילה".¹⁴

אסור למורה הוראה לפסוק בניגוד להוראות מרא דאתרא. פוסק ערוך השלחן: "ודע, דרב העיר, כשאוסר אותו דבר ויש תלמיד חכם בעיר שנראה לו שדבר זה מותר... אסור לו לנהוג היתר כיון שכל העיר קבלוהו לרב ועל זה נאמר: 'אל השופט אשר יהיה בימים ההם'".¹⁵

בעיר שיש בה כמה קהילות על מורה הוראה להשיב לכל קהילה כמנהגה. פוסק הראי"ה קוק: "בענין מנהגי הוראות בין הספרדים והאשכנזים, לע"ד נודע שהספרדים נמשכים אחר הב"י, א"כ בסתם אם יש להם בעיר ההיא קהילה בפ"ע ודאי צריך להורות להם כהב"י כקולותיו וחומרותיו... ונראה שגם האשכנזים הם קהילה בפ"ע, א"כ יש להורות לכל אחד כפי מנהגי אבותיו וקבלתו, וכיון שהם קהילות נפרדות אין בזה משום לא תתגודדו וכ"ה בירושלים עה"ק תובב"א, ובאמשטרדם שהי' הגאון ר' שאול רב האשכנזים, והגאון ר' שלמה שלם רב הספרדים, ובודאי כ"א הורה כמנהגו".¹⁶

רק מי שראוי לפסיקה וקיבל רשות מרבו רשאי להורות ולדון. פוסק הרמב"ם: "וכל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה הרי זה רשע שוטה וגס הרוח ועליו נאמר: 'כי רבים חללים הפילה וכו'... אלו התלמידים הקטנים שלא הרבו תורה כראוי והם מבקשים להתגדל בפני עמי הארץ ובין אנשי עירם וקופצין ויושבין בראש לדין ולהורות בישראל. הם המרבים מחלוקת והם המחריבים את העולם והמכבין נרה של תורה והמחבלים כרם ה' צבאות...".¹⁷ פוסק השו"ע: "אסור לאדם להורות לפני רבו לעולם... ואם הוא רחוק מרבו י"ב מיל, ושאל לו אדם דבר הלכה בדרך מקרה, יכול להשיב אבל לקבוע עצמו להוראה ולישב ולהורות, אפילו הוא בסוף העולם, אסור להורות עד שימות רבו או עד שיתן לו רשות".¹⁸ הרמ"א פוסק: "ענין הסמיכות שנהגו בזמן הזה, כדי שידעו כל העם שהגיע להוראה".¹⁹

על בית דין להכריע בכל מקום שמתעורר ספק בדבר כישוריו של מורה ההוראה לפסוק או על זכותו של דין לדון.²⁰

הפרנסים חייבים לתת לדיינים ומורי הוראה חירות מוחלטת לפסוק לפי הבנתם ולא להפעיל עליהם לחצים או השפעות זרות.

על הפרנסים לעודד את הראויים להורות ולדון ובמיוחד את בעלי הכשרונות והכישורים.²¹

¹⁴ שו"ת חיים ביד קח. כוונתו למנהגים בקרב הקהילות בני עדות שונות. ראה כנסת הגדולה אבן העזר יז הגהות הטור קנה שרבי יוסף קארו פסק לצפת כדעת הרמב"ם הנחשב כמרא דאתרא שם אך פסק אחרת בתשובה לעיר סופיה.

¹⁵ ערוה"ש יו"ד ג (חלק ט) ריד לד. וראה שו"ע יו"ד רמה כב בהגה; שו"ת הרמ"א נה; שו"ת בית יצחק חו"מ סט.
¹⁶ שו"ת עזרת כהן קג יז. וראה שו"ת דברי מלכיאל ה ק; שו"ת יביע אומר ה יו"ד ג; הגדה על פסח חזון עובדיה עמ"ס ה.

¹⁷ רמב"ם תלמוד תורה ה ד. וראה גם שם סנהדרין כ ז - ח. יש סוברים שמורה הוראה צריך להיות לפחות בן ארבעים ראה שו"ת אבקת רוכל ר רא.

¹⁸ שו"ע יו"ד רמב ד.

¹⁹ שו"ע יו"ד רמב יד.

²⁰ ראה סעיף קכד.

איש אינו רשאי למנוע מורה הוראה מלפסוק לכל פונה. פוסק החתם סופר: "... דבר פשוט הוא אצלי דלענין לדון בין איש לחבירו ולהורות באיסור והיתר לא תלי' כלל בקבלת שום קהלה כיון שנתנו רבנים מהודם עליו והוא ראוי לכך... ודבר זה נלמד בפשיטות ממה שכי' בפסקי מהרא"י... דאפילו אם היה שם בעיר חכם גדול ממנו וקבלוהו עליהם לרב יכול אחר לישב גם כן במקומו להורות ולדון, ועיקר טעמו בזה משום יגדיל תורה ויאדיר וקנאת סופרים תרבה חכמה".²² ערוך השלחן עומד על המנהג בזמנו: "ולפי הזמנים שלפנינו... שכל עיר בוחרת לה רב מובהק להורות ולדון... ואין רשות לאחר אפילו הגיע להוראה להורות ולדון במקום הזה אא"כ נתן לו רב העיר רשות...".²³

איש אינו רשאי למנוע דיינים מלדון את הפונים אליהם. פוסק הרשב"ץ: "שלא מצינו בשום מקום שהדיין יכול לכופ שני בעלי דינין לבא לפניו דדוקא לנתבע אם הוא סרבן יכול לכופ אבל תובע ונתבע לא מצינו. ועוד שהרי יש בזה עכוב מצוה שהוא מעכב ביד אחרי' מלדון שהיא מצוה".²⁴ פוסק הרדב"ז: "... שאלת ממני, ראובן למד לפני שמעון בזמן שהיה קטן ויצא ממנו ולמד לפני רב אחר והוא רבו מובהק אם יוכל שמעון לגזור על ראובן שלא יתמנה דיין... הדבר פשוט יותר מביעתא בכותחא שלא יוכל לגזור עליו שלא יתמנה דיין... א"כ זה הגוזר עליו עובר משום 'אל תמנע טוב מבעליו' ומשום 'לפני עור לא תתן מכשול' וגורם להיות 'עצומים כל הרוגיה', ופשיטא שאינו חייב לקיים גזרתו...".²⁵ פוסק השבות יעקב: "שאלה פה ק"ק מיץ נהגו מעולם ומשנים קדמוניות שלא להושיב דיינים קבועים רק דנים ע"פ זה בורר לו אח'... ועלה על דעת איזה טובי העיר להושיב ב"ד קבוע... תשובה... ראיתי בהרבה קהלות אף שיש להם דיינים קבועין מ"מ בדבר גדול מתפשרים ע"פ הרוב לדון בזה בורר כדי שיצא הדין לאמתו לכן נ"ל פשוט שאין לשנות מנהג בזה שהוא מנהג וותיקין מיוסד ע"פ שורת הדין וההלכה".²⁶

הפרנסים אינם רשאים לתקן תקנות המכבידות על מורי הוראה ועל דיינים.²⁷

על הפרנסים להגן על מורי הוראה ועל דיינים מפני אלו שאינם מרוצים מפסקיהם. הגמרא אומרת: "מכאן לתלמיד חכם שאמר דבר הלכה שאין מזיחין אותו ואמרי לה אין מזיחין אותו ואמרי לה אין מזיחין אותו".²⁸ במיוחד עליהם להגן על מורי הוראה מפני איומים. פוסק המשנה הלכות: "... ואוי לה לתורה אם איימו על לומדיה האיך לפסוק בהלכה".²⁹

²¹ ראה סעיף רמח הערה 53.

²² שו"ת חתם סופר חו"מ קסג. לדעת החתם סופר, למרא דאתרא יש סמכות בלעדית לדון רק בעניינים הנוגעים לכלל הציבור, ראה סעיף כו. וראה שו"ת תשב"ץ א קסא.

²³ ערוה"ש יו"ד רמב כט. שמא המנהג התקבל כדי שמורה הוראה לא יפסוק בשאלות שיש להן השלכות על כלל הציבור. וראה שו"ת אבני נזר חלק יו"ד שיב נג: "והוראות גם כן שואלין לכל בן תורה יודע להורות זולת שאלות ריאה ששייך דוקא לרב שבעיר". וראה שו"ת תשובות והנהגות ב שסז, שסכין מראים רק לרב.

²⁴ שו"ת תשב"ץ א קסא.

²⁵ שו"ת רדב"ז ו ב אלפים קנ.

²⁶ שו"ת שבות יעקב ב קמג.

²⁷ ראה שו"ת הריב"ש רעא.

²⁸ בבלי חולין ו ב. וראה סעיף קצה.

²⁹ שו"ת משנה הלכות ח סז. וראה שם סימן קיח: "ויחי אחר הדברים האלה כשראו המתנגדים אל הערוב שיצא הדבר לפועל בשלום בלי מכשול ובהיתר מרוב רבני העיר וגדולי ופוסקי הדור, יצאו באיומים קשים

הפרנסים רשאים ומצווים לקבל תקנות המונעות את מי שאינו ראוי לכך מלהורות ומלדון. במערהרין תקנו: "הקהילות הקטנות אינן רשאים לקבל עליהם שום מלמד להיות להם מורה הוראה כי אם שיהי' לו כתוב וחתום מהגאון הרב מדינה נר"י שתהא בקנקנו וראוי לכך להיות מורה הוראה איסור והיתר, ומכלל הן נשמע לאוי".³⁰

החלטה שאדם מסוים אינו רשאי להורות או לדון צריכה להתקבל על ידי בית דין.³¹

למרות ירידת הדורות³² כל מי שראוי לכך מצווה לפסוק ולדון גם כיום. פוסק המנחת יצחק: "על כן החוב מוטל על כל מי שחנן אותו השי"ת בינה להבין ולהשכיל בבירורי הלכות, שלא למשוך ידו מזה, בטענה אי אפשר לי לקבולי אחריות דאחרינא, ורק לחזק ולאמץ ולהטות שכם ללבן הלכות, ולברר בעיות השכיחות בימינו אלו, וכל כוונתם יהי' לשם שמים, כדי שלא תשתכח הדבר הלכה, שהיא חיינו ואורך ימינו, וד' יהי' עמהם, כמו שנאמר בדוד, וד' עמו, מלמד שהלכה כמותו".³³ מורה האגרות משה: "גם החכמים שבדור הזה יש להחשיבם הגיעו להוראה ומחוייבים להורות משום שהוראתם נחשב דין אמת".³⁴

כיום נוהגים כשיטת הרמ"א, שכל מי שיש לו סמיכה רשאי להורות ולדון בכל מקום.³⁵

*

ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות המחשבה, המצפון והדת... ולתת בטוי לדתו או לאמונתו... דרך הוראה...".³⁶

המדינות המפותחות מתירות לאנשי דת להדריך את הציבור על פי דתם והתר זה מעוגן בחופש הדת ובחופש הבטוי.³⁷ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית מפורשת שלפיה אסור למדינה למנוע בעד מנהיגים דתיים מלהתכתב עם הממונים עליהם או מלפרסם את החלטותיהם.³⁸ במדינות אחדות קובעת החוקה שהכנסיה והמדינה הן עצמאיות כל אחת בתחומי עיסוקה.³⁹

בדיבור ובמעשה ואימו על הרבנים שיחזרו מההיתר... כך שכמה רבנים היו מוכרחים להוריד הטעלעפאן או לשנות לגמרי הטעלעפאן, וגרמו עי"ז שכמה וכמה שאלות לא יכלו להשיב מפני הטעראר".

³⁰ תקנות יהודי מעהרין, ועד ברודא תל"ז לפ"ק שפ (ו).

³¹ ראה סעיף צט.

³² ראה סעיף עו.

³³ שו"ת מנחת יצחק ג לח.

³⁴ הקדמה לשו"ת אגרות משה או"ח א. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ח ח ד. וראה הרב אורי דסברג: "הבעת דעה על ידי הרבנים הראשיים לישראל", תחומין יא עמ' 31 - 40.

³⁵ ומסתבר שבכל שאלה שיש לה השלכות ציבוריות רק מרא דאתרא פוסק, ראה הערה 23.

³⁶ הכרזה סעיף יח.

³⁷ ראה סעיף ריח.

³⁸ ראה ICL חוקת בלגיה 21 (1). כמו כן נאמר שם שיש להם אחריות ככל אזרח בכל הנוגע לפרסומים.

³⁹ ראה ICL חוקת איטליה 7 (1); חוקת פאראגוואי 24 (2).

ריב. "עשה לך רב"

פסוק מפורש בתורה: "את ה' אלקיך תירא אתו תעבד ובו תדבק ובשמו תשבע"¹, ופוסק הרמב"ם: "מצות עשה להדבק בחכמים ותלמידיהם כדי ללמוד ממעשיהם כענין שנאמר: 'ובו תדבק'. וכי אפשר לאדם להדבק בשכינה? אלא כך אמרו חכמים בפירוש מצוה זו הדבק בחכמים ובתלמידיהם"². כותב ספר החינוך: "וכל הרגיל עמהם לא במהרה הוא חוטא"³.

שנינו במסכת אבות: "עשה לך רב והסתלק מן הספק", ומפרש הרמב"ם: "עשה לך אדם לרב כדי שתסמוך עליו במותר ובאסור ותסתלק אתה מן הספקות"⁴.

ראוי לפנות למורה הוראה היותר גדול בתורה,⁵ אך מצוה לציית לפסק של כל מורה הוראה. פוסק בנו של הנודע ביהודה: "הרשות נתונה ליחיד ולציבור מבני עמנו בכלל ובפרט לשאול ספקותיהם ושאלתם לחכם אשר יתנו עיניהם בו שהוא חכם מופלג בתורה ויראה ככל אשר יבחרו בו מרצונם הטוב בלי אונס, והוא מוחזק אצלם לצדיק וחכם וככל אשר יצא מפיו יעשו, ואם כבר יצא הוראה מהחכם ע"י שאלה מפי יחיד או ציבור אז צריכים לשמוע לשמור ולעשות ככל אשר יאמר אסור או מותר"⁶. מי ששאל את מי שאינו ראוי להורות⁷ והתברר שהיתה טעות בידו - נדון כמזיד.⁸

מצוה לציית למורה הוראה גם אם הוא פוסק על פי גדרי הוראת שעה.⁹

מצוה לציית גם אם מורי הוראה אחרים סוברים אחרת. כותב הפרי חדש: "אם יש להם רב אין להם לזוז מדבריו בין לקולא בין לחומרא, ואף שהוא נגד רוב הפוסקים ז"ל, ואף בזמן הזה איתיה להך דינא..."¹⁰. כותב החזו"א: "ונראה דהא דאמר דבשל תורה הלך אחר המחמיר אינו

¹ דברים י ב.

² רמב"ם דעות ו ב. וראה ספר החינוך תלד: "שנצטוינו להתחבר ולהתדבק עם חכמי התורה... וגם הנקבות מצוה עליהם גם כן לשמוע דברי חכמים כדי שילמדו לדעת את ה'". וראה חידו"א בבלי כתובות קיא ב, שיש להדבק בגופו של ת"ח, בממונו ובשכלו. מלבד זה יש מצוה זוטא להקביל פני רבו כל יום, ראה מג"א על שו"ע או"ח תקנד ס"ק יב (וראה מג"א שו"ע או"ח שא ס"ק ז, וקצת צ"ע); מחצית השקל שם; בירור הלכה סוכה כז ב ציון ג. וראה מג"א שו"ע או"ח שא ס"ק ז, שגם אשה מצוה להקביל את פני רבה.

³ ספר החינוך תלד.

⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א טו.

⁵ ראה שו"ת הרדב"ז ב תרלה. וראה גור אריה על התורה בראשית כה כז ד"ה אהלו של שם ואהלו של עבר: "... דלימוד התורה יכול ללמוד מן הקטן כמו מן הגדול ולעולם לא ילמוד אדם אלא ממאי שלבו חפץ... דווקא לגבי שאילה אין לשאול הקטן במקום גדול".

⁶ שו"ת שיבת ציון כה.

⁷ ראה סעיף ריא.

⁸ ראה שו"ת שבות יעקב ג פא. וראה שו"ע אבהע"ז יז לד: "וכן האשה שהעיד לה אחר שטבע בעלה במים שאין לו סוף ולא עלה ואבד זכרו ונשתכח שמו הרי זו לא תנשא על עדות זו... ואם נשאת לא תצא", ומוסיף הרמ"א: "ודוקא שנשאת על פי חכם". בבאר היטב שם ס"ק קו פוסק שדוקא אם נשאת על פי "חכם מפורסם בהוראה", וראה גם פתחי תשובה שם ס"ק קמ. נלע"ד שאם האשה פנתה לחכם בענינים הנוגעים גם ליחוס ילדיה, והוא רוצה להתיר לה להנשא בניגוד לדעת אחרים, מן הראוי שאותו חכם יאמר לה שקיימת אפשרות שבעתיד יהיו מורי הוראה שיפסלו את בניה, ראה רש"י רות ד ו וחינושי מרן ר"י הלוי שם.

⁹ ראה סעיף שלח, שבסמכות מורה הוראה לפסוק על פי גדרי הוראת שעה.

¹⁰ פרי חדש על שו"ע או"ח תצו אות יא.

אלא בשאין אחד מהם רבו, אבל אחד מן החכמים הוא רבו הלך אחריו אף להקל... ואפילו החולקים עליו הם הרבים כל זמן שלא היה מושב בית דין ודנו זה כנגד זה והכריעו את ההלכה".¹¹ פוסק האגרות משה: "שהעושה ע"פ הוראה אין לו שום חטא אף אם ההלכה שלא כמותו כ"ז שלא עמדו למנין בקבוץ כל חכמי הדור ונפסק שלא כמותם".¹²

אדם שקיבל פסק ממורה הוראה אליו פנה אינו רשאי לשאול מורה הוראה אחר. פוסק הרמ"א: "חכם שאסר אין חברו רשאי להתיר משקול הדעת".¹³

הפונה למורה הוראה צריך לנסות ולהבין כל הוראה שנראית לו תמוהה. כותב ר' יעקב עמדין: "רשות הוא להשיב עד מקום שידו מגעת כדי להעמיד הדבר על בוריו ולברר האמת, ובדבר הנוגע לדין והוראה לא די שרשאי לגלות דעתו וראיותיו לסתור דברי רבו אלא חובה גם כן שלא ישתוק בכה"ג מפני כבוד רב דכבוד תורה עדיף".¹⁴ כותב המשנה הלכות: "אם מי שהוא אינו מבין משהו מרבו הקדוש ולפי דעתו הפעוטה נראה זה נגד הלכה... אין זה בכלל מהרהר... שהחיוב על כל אחד להבין ולהשכיל דברי תורה... שאפילו הרב דומה למלאך ה' צבא' לא תאמין לשום עובדא אלא יבקש תורה מפייהו אם הוא על פי התורה אזי תאמין ואם לאו אפילו יאמר לך שאליהו נתגלה לו ואמר לו אל תאמין...".¹⁵

הפרנסים חייבים להכיר בזכותו של כל אחד לפנות למורה הוראה כרצונו. פוסק המשנה הלכות: "על דבר שאלתו עוד אם יכול רב מבני קהילה אחת לאסור על בני קהלתו שלא ישאלו שאלות אצל רב מבני קהילה אחרת... ולפענ"ד פשוט דכמו דקיי"ל אין אדם לומד אלא במקום שלבו חפץ ואצל מי שלבו חפץ וה"ה לענין הלכה דשואל אדם אצל מי שלבו חפץ דתורה הוא ומ"ש הלכה מפשט דהרי גדול הלימוד שמביא לידי מעשה ולפענ"ד זה א"צ לפנים".¹⁶ מורה הוראה אינו רשאי לפסוק, מבלי שנשאל על כך, למי שפנה מרצונו למורה הוראה אחר.¹⁷

לכל שואל זכות לנהוג כפי פסיקת רבו גם אם היא לקולא. המב"ט פוסק: "ולענין הנוהרים ואוכלי פירות שביעית בקדושתן... אם יוכלו לקנות או למכור פירות שביעית לאותם שאינם אוכלים אותם בקדושת שביעית... נראה שמותר לקנות ולמכור להם... דהא דאסור למכור לחשוד או לע"ה פירות שביעית היינו משום דהוא מצווה כמונו ויודע שיש בהם איסור לאוכלם שלא בקדושה ואפ"ה אוכלים אותם אסור ג"כ עלינו למכרם להם... אבל כשהדבר להם התר שסומכ"י על המורים להם התר בדין תורה לא נדון אותם לדעתנו כעורי' שלא לתת לפניהם מכשול...".¹⁸ כותב הסטייפלר: "בזמן שנחלקו ר"א ורע"ק, שלא הי' פסק הלכה בזה, בזה אמרו

¹¹ חזו"א שביעית כג א

¹² שו"ת אגרות משה או"ח א קפז.

¹³ שו"ע יו"ד רמב לא בהגה. וראה א"ת ערך הוראה ו. הוראה אחר הוראה.

¹⁴ שו"ת שאילת יעבץ ה.

¹⁵ שו"ת משנה הלכות ו ל. וראה תוספי הרא"ש על נדה כ ב, שלאחר שרב אסר, רשאי השואל לפנות לרב אחר באותה שאלה אך זאת בתנאי שהוא יודיע לשני שהראשון אסר.

¹⁶ שו"ת משנה הלכות י שט. וראה סעיף ריא הערות 22 - 24 - 26.

¹⁷ ראה א"ת ערך הוראה ו. הוראה אחר הוראה.

¹⁸ שו"ת המב"ט א כא. וראה שו"ת כתב סופר יו"ד עז; קובץ שיעורים ביצה סה; שו"ת אגרות משה או"ח א קפי; שם או"ח ד סא ב (ויש ליישב דבריו בשני המקומות); שו"ת מנחת שלמה מד. וראה שו"ת משנה הלכות

שבמקומו של ר"א כרתו עצים לעשות פתמין כו' ואין לומר שבאמת הי' להם עבירה בשוגג דהא בגמרא שם בשבת דף קל מבואר שהי' ניחא קמי קוב"ה הנהגתם".¹⁹ המקל על פי הוראה של מורה הוראה נדון – לדעת החולקים על הפסיקה – כאנוס.²⁰

מורה הוראה אינו רשאי להורות להקל במה שחברו אסר,²¹ או להכשיל את השואל.²² שנינו: "אע"פ שאלו אוסרין ואלו מתירין אלו פוסלין ואלו מכשירין לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי", ומבאר הרמב"ם: "והטעם שלא נמנעו אחד הפלגים מן השני בדברים אלו שהזכיר מפני שלא היו חושדים אלו את אלו שיכשילו אותם איזה מכשול בדבר שלפי דעתם הוא אסור".²³ כותב המאירי: "כל ששניהם חולקים אחד להיתר ואחד לאיסור, אסור למתיר להעלימו לאוסר וליתן לו מן האיסור אלא צריך שיודיעו שזהו דבר

יב קיז: "הלכה הוא בדרכי ההוראה שאם חכם שנוטה דעתו לאיסור בדבר שרבו מתירין והוא נשאל על אותו דבר מותר לומר לנשאל שילך וישאל לפלוני חכם ויודע שהוא יתירה לו". וראה בבלי חולין צ"ט ב: "כי אתו לקמיה דרבי אמי, משדר להו לקמיה דרבי יצחק בן חלוב, דמורי בה להיתרא".¹⁹ קריינא דאגרתא ב עד. וראה שו"ת הרשב"א א רנג. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ד קיט ה שמותר למי שאוסר לפתוח קופסאות בשבת להנות מתוכן הקופסאות אם מי שפתחן עשה כן על פי הוראת רבו. וראה שו"ת משנה הלכות יא קעג, שמי שנוהג איסור בדבר מאכל, וחברו נוהג התר ומברך, רשאי האוסר לענות אמן. וראה סעיף לד שיש שני סוגי מחלוקות; מחלוקת שבה כל אחד מבין שיש מקום גם לסברת זולתו, ומחלוקת שבה האחד חושב שסברת זולתו היא בבחינת שטות גמורה. העיר בני הרב טוביה שלמה, שבמחלוקת מהסוג הראשון העושה כצד השני נחשב בעיני הראשון כמי שעושה דבר המותר. אך במחלוקת מהסוג השני, נחשב העושה כצד השני בעיני הראשון – כאנוס, ולא כמי שעושה דבר המותר. כע"ז דנים האחרונים, בעקבות שו"ת רע"א מה"ק סימן ח האם מתעסק פטור מדין אנוס או משום שהוא לא עבר כלל עבירה.

ראה סעיף שמה. ראה שו"ת הרד"ך סימן כב: "הרי לך שנקרא אנוס מי שטעה כל שכן מי שגדול הדור מודה לו שיעשה כהוראתו ואם חס ושלום טעה המורה שאין על העושה משפט חרם או נדוי". בעקבותיו פוסק המג"א שו"ע או"ח שיח ס"ק ג: "עשה על פי הוראת חכם מקרי שוגג והוא הדין בשוכח". דבריו צ"ע שהרי הרד"ך פוסק שמי שטעה נקרא אנוס. כן גם פוסק הגר"א בהגהות על שו"ע חו"מ כה ס"ק יא. וראה שו"ת אגרות משה אבה"ז ד קיח הדין בענין יבמה שנשאת לשוק על פי הוראת חכם: "אבל אם איכא רב ממונה בקהלה או מפורסם שהוא רב ומורה הוראה סגי דהאשה אין לה לידע יותר מזה ודיני איסור והיתר הוא ביחיד".

וראה שו"ת משנה הלכות ה א, שמה שלמדנו ברמב"ם שגגות יג א, שיחיד שעשה בהוראת בית דין חייב חטאת היינו רק במקום שעדיין לא נתפשטה הוראה זו בכל ישראל ולפיכך יש מקום לחשוב שבית דין אולי יחזור בו מהוראתו, אך לאחר שהוראה התפשטה יחיד שעשה לפיה נחשב כאנוס גמור ואינו מביא קרבן. ולעני"ד נ"ל שלעיתים חכמים צריכים לקבל החלטה מיידיית מבלי שיש להם אפשרות לדון בה על כל הבטיה. במקרה כזה העושה על פי הוראתם מביא קרבן. במקרה שבית הדין הגדול נשא ונתן בשאלה בצורה מסודרת ולאחר מכן פרסם את פסיקתו פשיטא שמי שפעל על פי הוראתם נדון כאנוס גמור. על שני סוגי פסיקה ראה שאלות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה, א קדמת העמק אות ד. עוד אפשר לומר שיחיד שעשה על פי הוראת בית דין חייב חטאת, רק אם לכתחילה התקבלה הכרעה ברוב קטן או שחילוקי הדעות היו קשים מאד וכל כיו"ב, והיה עליו לחשוש שמא בעתיד תתקבל דעת המיעוט. במקרה שהתקבלה הכרעה ברורה וחד משמעית, ולמרות כל זאת בית דין חזר בו כעבור זמן, יש לדון יחיד שעשה כהוראתם כאנוס ולא כשוגג.

²¹ ראה שו"ת המבי"ט ג צו דיון בהסכמה ז.

²² ראה ריטב"א סוכה י ב.

²³ משנה עם פירוש הרמב"ם יבמות א ד. וראה יש"ש יבמות פרק ראשון יא; ש"ך שו"ע יו"ד קיט ס"ק כ; שו"ת דבר שמואל שכ; חשוקי חמד סוכה עמי עז - עט.

האסור לו לפי שיטתו.²⁴ פוסק הרשד"ם: "שלא הותר להם להכשיל למי שדעתו לאסור אף כי לדעתם הוא היתר גמור".²⁵

רק לבית דין סמכות להורות שלא לציית לפסק הלכה של מורה הוראה או של דיין.²⁶

על אף ירידת הדורות²⁷ גם כיום מצווה כל אדם מישראל לעשות לו רב.²⁸ כותב הרב חיים שמואלביץ: "עוד אמרו... יפתח בדורו כשמואל בדורו. ואין הכונה בזה שצריך להשמע לגדולי דורו בליט ברירה שהרי גדולי הדורות הקודמים אינם, אלא למדנו מדברי חז"ל שאת כל ההשפעה יכול אדם לקבל אך ורק מרבתי שלו מגדולי דורו דוקא".²⁹

גם כיום יש לאפשר לכל אחד לשאול כל מורה הוראה לפי בחירתו³⁰ ואסור לכפות על אף אחד לנהוג בניגוד לפסק הלכה שקבל. כותב הראי"ה קוק: "... שאי אפשר כלל שתפתר שאלת השמיטה בארץ ישראל רק אם... לא יהיה על זה שום כפיה והכרח... אבל אם מצד איזה כח שיהיה יבא ענין של כפיה, לכופ גם את הרוצים לקיים את המצוה מפני נטיית רוחם, או מצד שהם מאמינים יותר לאותם החכמים שסוברים שהיא מהחמורות... אז באמת יצא הדבר מכלל הקלות ויהיה נחשב בכלל החמורות, ויוכל כל יסוד ההיתר כולו להתבטל".³¹

הוראה של מורה הוראה לתלמידיו אינה מחייבת תלמידים של מורה הוראה אחר. כותב הסטייפלר בענין הבחירות לכנסת: "ומה שטען מצד איסור הבד"צ, ודאי טענה היא אבל אינה מחייבת אלא חברי העדה החרדית שיחיו, ולא כל תושבי ירושלים ת"ו כיון שלא נבחרו על פי רוב שומרי תורה שבעיר כולם זולת ע"י יחידים שרואים עצמם לקהלה נפרדת ממש".³²

*

ההתר לכל אדם לנהוג על פי הוראת רבו ומורי הוראה מעוגנת במדיניות המפותחות בזכותו של כל אחד לחופש הדת.³³

²⁴ בית הבחירה יבמות יד א ד"ה כבר ביארנו, וכן פוסק הרמ"א שו"ע יו"ד קיט ז, וראה שו"ת דברי מלכאל ה ק. וראה דרכי תשובה שו"ע יו"ד ב ס"ק מג.

²⁵ שו"ת מרשד"ם יו"ד רכז.

²⁶ ראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רכד: "דכל שיש בו חילול השם אסור לשמוע הוראה שלו".

²⁷ ראה סעיף עו.

²⁸ ראה שו"ת נובי"ת או"ח צד, שבזמן שאין בית מקדש אין חיוב להקביל את פני הרב ברגל.

²⁹ שיחות מוסר תשל"א יט.

³⁰ ראה סעיף ריא.

³¹ אגרות הראיה א רלז. וראה לנתיבות ישראל א עמ' 235.

³² קריינא דאגרתא א עמ' רכא.

³³ ראה סעיף רי.